

дурных баб трэцца! – зноў *загрымеў дзед...* (М. Лужанін. Палессе перад будучыняй); *скрыпец* – разм. Гаварыць рэзкім, скрыпучым голасам; бурчаць [1, т. 5, с. 186]: *А я што, – заскрыпела яна, – камень?* (Я. Брыль. Праведнікі і зладзеі); *гергетачь* – разм. Гаварыць на незразумелай мове [1, т. 2, с. 46]: ...*Слухаў незнаёмую гаворку – спраўна гергечуць!* (А. Жук. Дома). У кантэксте праўляецца мнагазначнасць канатацыйных дзеясловаў: адна і тая ж дзеяслоўная лексема выяўляе розныя лексічныя значэнні, выступаючы ў розных ЛСВ, параўн.: *гудзець (гусці)* – Манатонна гаварыць, расказваць [1, т. 2, с. 100]: *Як паглядзіш на ўсё, што вырабляюць чэрці, – гудзе...* Паўлюк... (Я. Брыль. Мой зямляк) і *гудзець (гусці)* – перан. Бурна перагаворваць, інтэнсіўна пераказваць, абмяркоўваць [1, т. 2, с. 100]: *Вечарам усё сяло будзе гудзець...* Ну і хай *гудуць*, хай *мелюць* языкамі. *Пагудуць ды перастануць* (А. Кудравец. Такі дзень).

Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што канатацыйныя дзеяслоўныя лексемны са значэннем маўлення, якія функцыянуюць у мове і ў творах мастацкай літаратуры, валодаюць ёмкасцю значэнняў, павышанай выразнасцю, разнастайнасцю канатацыйных кампанентаў (эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, ацэнчанасць, вобразнасць, інтэнсіўнасць), выступаючы як сродак ацэнкі, характарыстыкі маўлення чалавека. Шэраг дзеясловаў мае канатацыйны кампанент, які залежыць ад метафарычнай семантыкі. Асабліва вялікім прагматычным патэнцыялам валодаюць тыя метафарычныя дзеясловы маўлення, што адносяцца да т. зв. дзеясловаў-заонімаў. Канатацыйныя дзеясловы вызначаюцца кантэкстуальнай сінаніміяй, мнагазначнасцю. Канатацыйная лексіка ў цэлым дэманструе багацце, унікальнасць мовы беларусаў, што даказвае шматграннасць, эмацыянальнасць свету носьбітаў мовы, а багатыя выразныя магчымасці дзеясловаў са значэннем маўлення пацвярджаюць наяўнасць такіх рыс у характары беларусаў, як эмацыянальнасць і адначасова спакой, стрыманасць побач з глыбінёй унутранага свету, што адлюстроўвае менталітэт беларускага народа. Дзеясловы маўлення можна разглядаць як дынамічную мадэль моўнай карціны свету, у якой беларуская душа паўстае надзвычай разнастайнай, загадкавай і невычарпальнай.

Літаратура

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1977–1984. – 5 т.

А. І. Лугоўскі (Беларусь)

ДА ПЫТАННЯ ІНТЭГРАЦЫІ І МІЖПРАДМЕТНЫХ СУВ'ЯЗЯЎ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЖЫЦЦЯ І ТВОРЧАСЦІ ЯКУБА КОЛАСА)

У святле сучасных задач усебаковага развіцця асобы школьніка на базе агульнай сярэдняй адукацыі прынцыпова важнае сацыяльна-педагагічнае значэнне па-ранейшаму надаецца праблеме інтэграцыі і міжпрадметных сувязей.

Вывучэнне літаратуры ў школе – працэс складаны і творчы. Літаратуру немагчыма вывучаць як звычайны прадмет школьнай праграмы, бо літаратура – гэта і навука, і адзін з галоўных відаў мастацтва. Зразумець сваеасабліваць літаратуры як навукі і мастацтва дапамагаюць сувязі, што рэалізуюцца на ўроках праз судадносіны з іншымі гуманітарнымі дысцыплінамі і сумежнымі відамі мастацтва.

Яшчэ ў XVII ст. знакаміты чэшскі дыдактык Я. А. Каменскі сцвярджаў: «Усё, што знаходзіцца ва ўзаемасувязі, павінна выкладацца ў такой сама

сувязі» [3, с. 287]. Міжпрадметнасць і інтэграванасць у вучэбным працэсе і сёння застаюцца найважнейшымі прынцыпамі навучання.

У педагагічнай тэрміналогіі ў апошнія дзесяцігоддзі з'явіліся такія паняцці, як *асноўны*, або *вядучы*, прадмет і *паглыбляючы* прадмет. У дачыненні да беларускай літаратуры паглыбляючымі прадметамі могуць быць руская літаратура, беларуская мова, мастацтва (айчынная і сусветная мастацкая культура).

Міжпрадметныя сувязі з *рускай літаратурай* звычайна рэалізуюцца праз вывучэнне *ўзаемаўплыву літаратур і кантактных сувязяў пісьменнікаў*.

Зварот да ўзаемаўплыву літаратур дапамагае вучням выявіць агульнае і падобнае ў творчасці беларускіх і рускіх пісьменнікаў (стыль, тэмы, вобразы, матывы, сімвалы).

На фарміраванне мастацкага стылю Я. Коласа моцна паўплываў М. Гогаль. Вучням будзе карысным паслухаць успаміны Я. Коласа пра свае першыя ўражанні ад знаёмства з аповесцю вялікага рускага пісьменніка «Вечары на хутары ля Дзіканькі» яшчэ падчас вучобы ў Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі: «Стараючыся не прапусціць ніводнага радка, які дыхаў найкаштоўнейшым гоголеўскім натхненнем, я прачытаў томік і зноў вярнуўся да першай старонкі. Глыбіня і праўда стварэння вобразаў, непараўнаная прыгажосць апісанняў, цудоўная мова, якая то пераліваецца сонечным гумарам, то грозная і велічная, – усё гэта хвалявала, захапляла, прымушала задумвацца» [2, с. 188].

У літаратуразнаўчых даследаваннях неаднаразова адзначаўся ўплыў М. Гогалья на характар прыродаапісальных замалёвак у прозе Я. Коласа. Для вучняў гэта становіцца відавочным пры супастаўленні пейзажных карцін у М. Гогалья і Я. Коласа.

М. Гогаль і Я. Колас нярэдка выкарыстоўваюць у эпічных творах аднолькавыя кампазіцыйныя прыёмы.

Улюбёным кампазіцыйным прыёмам у творах М. Гогалья была дарога. Вобраз дарогі ў паэме «Мёртвыя душы» надзвычай шматгранны – ад рэальнай дарогі, па якой едзе Чычыкаў, з яе выбоінамі, купінамі, шлагбаўмамі, мастамі, да вобраза жыццёвага шляху, творчага працэсу і, нарэшце, да метафарычнага, іншасказальнага вобраза, які сімвалізуе паступовы ход гісторыі ўсяго чалавецтва. На апошніх старонках першага тома паэмы замест запэцканай чычыкаўскай тройкі ўзнікае абагульнены вобраз птушкі-тройкі, сімвала свабоднай, з жывою душою Русі, якая натхнёная Богам, імчыцца па ўсім белым свеце, «косясь, постораниваются и дают ей дорогу другие народы и государства» [1, с. 234].

Праз вобраз дарогі М. Гогаль найбольш выразна перадае вобраз радзімы і народа, высокі ідэал чалавека-грамадзяніна.

Не без уплыву геніяльнага таленту М. Гогалья вобраз дарогі праходзіць лейтматывам праз творы Я. Коласа, якія ўключаны ў школьную праграму (паэма «Новая зямля», трылогія «На ростанях»).

Вобраз дарогі, праблема выбару жыццёвага шляху, асэнсаванне жыцця Андрэем Лабановічам, адным з лепшых прадстаўнікоў беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі XIX ст., абазначаецца ўжо ў самой назве трылогіі.

Вобраз дарогі ў Я. Коласа, як і ў М. Гогалья, не аднолькавы. Яна можа ўўяляць сабою вузенькую сцяжынку ў полі або ў лесе, часам яна асацыіруецца з падарожжам, у якое адпраўляецца са сваімі сябрамі Лабановіч. Іншы раз дарога ў трылогіі – гэта пераезд на новае месца працы або нават у астрог, але самае галоўнае – гэта сімвал руху наперад.

Асаблівае месца ў трылогіі займае аповед пра беларускія старасвецкія шляхі. Як заўважае В. Ляшук, гэтым лірычным адступленнем «пісьменнік даводзіць, што праўда пра Беларусь не ў расійскіх падручніках па географіі, дзе яна названа ўсяго «заходняй акраінай Расіі». Айчынны летапіс – у гэтых

старасвецкіх шляхах, бо «шырока і размашыста пралягаюць яны ад вёскі да вёскі, ад мястэчак да гарадоў, злучаючы паветы, губерні і цэлыя краіны» [4, с. 81]. Разважанні пра шляхі Беларусі – гэта і пошукі Лабановічам пуцявіны да сваёй мэты – «намацаць галінамі сонца».

Вывучэнне беларускай літаратуры арганічна звязана з вывучэннем **беларускай мовы**.

Цэласны, сістэмны характар узаемнага выкарыстання ведаў па мове і літаратуры абумоўлены агульнасцю мэты іх вывучэння – развіццё інтэлектуальнай, камунікатыўнай, маральна-эстэтычнай і грамадзянскай культуры мовы вучняў.

Сувязі літаратуры і мовы могуць стаць трывалымі і эфектыўнымі ў тым выпадку, калі настаўнік будзе на ўроках мовы выкарыстоўваць праграмны матэрыял па літаратуры ў час працы над развіццём маўлення вучняў (слоўнікавы дыктант, сачыненні-разважанні, падрыхтоўка водзываў, рэцэнзій, паведамленняў).

Адной з форм моўна-літаратурных сувязяў з'яўляецца выкарыстанне на ўроках беларускай мовы сказаў ці звязных тэкстаў з высакакасных твораў мастацкай літаратуры. Статыстыка сведчыць, што найбольш часта ў школьных падручніках сустракаюцца сказы з твораў Якуба Коласа.

Набытыя на ўроках мовы веды могуць стаць падмуркам, апораю пры вывучэнні пытанняў па літаратуры. Напрыклад, уводзячы ў V класе паняцце *эпітэт*, настаўнік прапапоўвае вучням успомніць вядомыя ім часціны мовы і члены сказа. Потым вучням даецца заданне спачатку выпісаць з верша М. Багдановіча «Зімой» разам з назоўнікамі прыметнікі, ужытыя ў прамым значэнні (*марозны* вечар, *скрыпучы* снег, *лёгка* санкі, *начная* сінява, *празрысты*, *светлы* стоўп), а потым назоўнікі з прыметнікамі, якія ўжыты ў пераносным сэнсе (*звонкі* вечар, *волен* санак бег, *вільготны* месяц, *рыза срэбная*, *вясёлыя* бомы). У працэсе супастаўлення будзе зроблены вывад, што эпітэтам называецца мастацкае азначэнне, якое вобразна характарызуе прадмет ці з'яву і надае ім новы сэнс.

На наступным уроку вывучаецца «Песня ляснога жаваранка» (урывак з трылогіі Я. Коласа «На ростанях»). Вучні знаходзяць і выпісваюць слова-злучэнні з мастацкімі азначэннямі (*пышныя* постаці адзінокіх дрэў; *мяккая*, *ласкавая* мелодыя; *маўклівае* паветра; *глыбокая* цішыня паветра), гавораць пра іх ролю ў мастацкім тэксце і такім чынам замацоўваюць і паглыбляюць веды пра эпітэт. У выніку становіцца відавочным, што пяцікласнікі могуць падысці да асэнсавання эстэтычнай функцыі слова толькі пасля засваення адпаведнага матэрыялу па граматыцы на ўроках мовы.

Школьная праграма прадугледжвае вывучэнне беларускай літаратуры ў суаднесенасці з *выяўленчым мастацтвам*. Выкарыстанне ў вучэбным працэсе твораў жывапісу, графікі, скульптуры, архітэктуры з'яўляецца надзейнай апорай у працы настаўніка-філолага. Творы сумежных мастацтваў ствараюць пэўны эмацыянальны настрой на ўроку, узбагачаюць духоўны свет вучняў, узмацняюць ідэйна-эстэтычнае ўздзеянне літаратуры на іх свядомасць, з'яўляюцца дадатковай крыніцай ведаў і пачуццяў.

Значнае месца пры вывучэнні літаратуры належыць *партрэтнаму мастацтву*. На ўроках літаратуры, калі настаўнік паведамляе біяграфічныя звесткі пра пісьменніка, выкарыстоўваецца партрэт. Але ён не павінен выконваць функцыю звычайнага нагляднага дапаможніка. Мастак-партрэтчыст перадае не толькі індывідуальны вобраз чалавека, але і яго ўнутраны свет. Партрэт канкрэтызуе агульную характарыстыку асобы пісьменніка, узбагачае яго біяграфію жывымі вобразнымі ўяўленнямі. Іканаграфія Я. Коласа вельмі багатая і разнастайная. Вобраз пісьменніка ўвасобілі ў творах выяўленчага мастацтва З. Азгур, І. Ахрэмчык, Ю. Герасіменка, А. Глебаў, М. Купава, Г. Пап-

лаўскі, І. Раманоўскі, У. Стальмашонак, В. Шаранговіч, Л. Шчамялёў і іншыя мастакі.

Першапачатковыя звесткі аб мастацкім партрэце ў жывапісе і скульптуры вучні атрымліваюць у V–VIII класах. У кароткім уступным слове адносна майстэрства мастака настаўнік падкрэслівае яго ўменне характарызаваць пісьменніка праз асобныя выяўленчыя дэталі. У старшых класах выяўленчы каментарый настаўніка будзеца на шырокім гісторыка-літаратурным фоне. Аповед настаўніка пра змест твора мастацтва звычайна звязваецца са зместам літаратурнага твора, з часам яго напісання, цікавым біяграфічным фактам з жыцця пісьменніка. Работа над мастацкімі партрэтамі пры вывучэнні літаратуры павінна быць арганізавана так, каб веды вучняў пастаянна пашыраліся, паглыбляліся і замацоўваліся.

Творы Я. Коласа вывучаюцца амаль у кожным класе. Кожны раз настаўнік імкнецца даць вучням новую інфармацыю пра асобу класіка беларускай літаратуры, выкарыстоўваючы пры гэтым творы выяўленчага мастацтва. Аповед настаўніка пра змест твора мастацтва ўвязваецца са зместам літаратурнага твора, з часам яго напісання, цікавым біяграфічным фактам з жыцця пісьменніка. Першыя звесткі пра помнік Я. Коласу ў Мінску вучні атрымліваюць ужо ў V класе пры вывучэнні казкі «Крыніца».

Настаўнік адзначае, што Якуб Колас – славыты пісьменнік і таленавіты вучоны. У гонар яго заслуг у цэнтры беларускай сталіцы ўзведзены помнік.

Помнік адкрыты ў 1972 годзе да 90-й гадавіны з дня нараджэння Якуба Коласа. Яго аўтар – Заір Азгур. Помнік складаецца з трох частак; у цэнтры – фігура пісьменніка, па баках – героі яго твораў: дзед Талаш з сынам Панасам; Сымон-музыка са сваёй каханай дзяўчынай Ганнай.

У VII класе вывучаецца ўрывац з паэмы «Сымон-музыка» («У яго быў свет цікавы...»). Настаўнік нагадвае вучням пра помнік, прапануе назваць месца яго знаходжання, аўтара, час адкрыцця. Потым гаворыць, што вобразы Сымона-музыкі і сялянскай дзяўчыны Ганны знайшлі адлюстраванне ў помніку, коротка раскрывае змест скульптурнай групы.

У IX класе творчасць Я. Коласа вывучаецца манаграфічна. Настаўнік яшчэ раз вяртаецца да помніка, больш дэталёва характарызуе скульптурную групу, у якой увасоблены вобразы дзеда Талаша і яго сына Панаса, герояў аповесці «Дрыгва». Больш падрабязна гаворыцца і пра З. Азгура, яго дружбу з Я. Коласам. Вучням цікава пачуць, як Заір Азгур працаваў над вобразам Якуба Коласа, якім бачыў пісьменніка ў час сустрэч, як уяўляў сабе будучы помнік песняру.

Такім чынам, міжпрадметныя сувязі на ўроках беларускай літаратуры ўяўляюць сабой неабходную ўмову арганізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу як мэтанакіраванай сістэмы. Яны выступаюць як сродак комплекснага, інтэграванага падыходу да навучання і ўзмацнення яго адзінства з выхаваннем. У артыкуле разгледжаны толькі некаторыя варыянты рэалізацыі міжпрадметных сувязяў на матэрыяле творчасці Якуба Коласа. Відавочна галоўнае – гэта праца, калі яна праводзіцца сістэматычна і мае выхад у практычную дзейнасць вучняў, прыводзіць да станоўчых вынікаў.

Літаратура

1. Гоголь, Н. Мертвые души / Н. Гоголь. – М.: Худ. лит., 1993. – 365 с.
2. Колас, Якуб. Збор твораў : у 14 т. / Якуб Колас. – Мінск : Маст. літ., 1976. – Т. 12 : Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы : 1947 – 1956. – 528 с.
3. Коменский, Я. А. Избр. пед. соч. / Я. А. Коменский. – М.: Учпедгиз, 1955. – 651 с.
4. Ляшук, В. Я. Вывучэнне ў школе трылогіі Якуба Коласа «На ростанях» / В. Я. Ляшук. – Мінск : Выд. А. Ванін, 1996. – 95 с.